

<https://doi.org/10.15407/vuchk2020.02.005>

УДК 323.282(477.44)«1932/1933»

*Роман ПОДКУР**

Політвідділи МТС як інструмент державного терору під час Голодомору (на прикладі Вінницької області)

Мета статті полягає у дослідженні ролі політвідділів МТС Вінницької області як надзвичайного органу, що мав здійснювати контроль за процесом сільськогосподарського виробництва для забезпечення виконання плану хлібозаготівлі.

Методологія ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності. Зважаючи на дослідження мотивів діяльності керівників

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>; 5roman@ukr.net.

політвідділів МТС, був використаний антропологічний підхід. Для реалізації мети були застосовані проблемний, хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний методи.

Висновки. Політвідділи МТС упродовж 1933–1934 рр. стали одним із «надзвичайних» інструментів Й. Сталіна та його оточення для вирішення хлібозаготівельної кризи у СРСР. Він був переконаний у неспроможності керівників УСРР та низових партійно-радянських працівників припинити спротив хлібозаготівлі та вилучити збіжжя, яке у реаліях вже було відсутнє у селянських господарствах.

Хоча резолюція січневого 1933 р. пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК про створення політвідділів МТС і радгоспів мала загальносоюзний характер, вона була антиукраїнською за спрямуванням, оскільки серед різноманіття партій – колишніх опонентів більшовиків – згадувалися у цій резолюції лише «есери» та «петлюрівці». Останній термін чітко маркував ставлення Й. Сталіна до України, яку він вважав «ворожою» і «націоналістичною».

Основними методами їхньої діяльності стали жорстка кадрова «чистка» низових партійно-радянських органів, колгоспної і сільської адміністрації, колгоспних колективів від політично неблагонадійних осіб, крадіїв, некомпетентних керівників. Водночас звільненню підлягали ті керівники, які приховували збіжжя від хлібозаготівлі, роздали аванси, рятуючи від голодної смерті колгоспників. Їхні дії політвіддільці кваліфікували як «саботаж» і «куркульську контрреволюцію», тому їх звільняли за «політичним формулюванням». Натомість некомпетентних керівників «без політичного шлейфу» звільняли «як таких, які не справилися із роботою».

Виявленням «антирадянських елементів» та фактів «куркульської діяльності і саботажу» займався один із двох заступників начальника політвідділу МТС по ОГПУ, посада якого була легендарна як заступника по загальнопартійній роботі. Його завданням було проведення агентурно-розшукових заходів для виявлення і безпосередньої чистки колгоспів та МТС від політично неблагонадійних осіб. Сталінські призначенці бачили в українських селянах ворожий, але необхідний ресурс для реалізації заданого Й. Сталіним політико-економічного курсу.

Інформуючи про «важку продовольчу ситуацію», політвіддільці не зважали на велику кількість голодних смертей. Масову загибель людей вони вважали наслідком «ледарства», «куркульського керівництва», «діяльності антирадянських елементів», «недбальства» тощо. Прохання продовольчої допомоги для голодуючих пов'язувалося лише із необхідністю виконання необхідного обсягу сільськогосподарських робіт.

Стратегічним завданням політвідділів було «розселяння» українського села, знищення «дрібнобуржуазного способу» виробництва товарної продукції, що не дозволяло вилучати необхідну кількість продовольства і сировини. Політвіддільці повинні були

перетворити колгоспи і радгоспи у сільськогосподарські фабрики, а селян – у сільськогосподарських робітників.

Однак надзвичайні повноваження політвідділів зумовили наявність двох «центрів влади» у районі і спровокували численні конфлікти між начальниками політвідділів та секретарями райкомів партії і головами райвиконкомів. Зважаючи на вдалий врожай, поступове збільшення техніки у МТС і кваліфікованих кадрів, розширення мережі низових апаратів ГПУ УСРР, на листопадовому 1934 р. пленумі ЦК ВКП(б) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні осередки, що підпорядковувалися райкому партії.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, політвідділ, МТС, державний терор.

У сучасній історіографії опубліковано значну кількість досліджень із проблем колективізації, розкуркулення, селянського опору в УСРР. Останніми роками увага вчених в Україні зосередилася на тематиці Голодомору 1932–1933 рр., оскільки він став певним Рубіконом між минулим традиційним селянським життям і наступним періодом життя радянського сільського робітника¹.

Вище партійно-радянське керівництво СРСР докладало чимало зусиль для пошуку нових форм активізації виробничого потенціалу українського селянства для отримання необхідної кількості товарної сільськогосподарської продукції. Однак всі кроки Й. Сталіна та його оточення базувалися на ідеологічному принципі «диктатури пролетаріату». Тому всі управлінські рішення передбачали каральний компонент чи введення «надзичайщини».

Й. Сталін називав небажання селянства працювати у колгоспах «куркульським саботажем», «грою в італійку» і, як вищу форму спротиву, «петлюрівщиною». Він намагався переламати ситуацію відвертими погрозами керівникам КП(б)У, ухваленням 7 серпня 1932 р. постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону

¹ Див.: *Головко В. Дослідження Голодомору українськими істориками // Голод 1932–1933 років: причини та наслідки / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 108–132; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Вип. 2 / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. – Одеса: Вид-во Студія «Негоціант», 2008. – 576 с.; та ін.*

майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка передбачала смертну кару за крадіжку декількох колосків колгоспного збіжжя голодними селянами, впровадженням прямої форми управління УСРР через комісію В. Молотова². Кремль наполягав на жорсткому придушенні найменших спроб невиконання хлібозаготівлі. Цю вказівку із заповзяттям починали виконувати працівники міліції, прокурорських і судових органів, апаратів ГПУ УСРР. Згідно із даними наркомату юстиції УСРР, станом на 1 грудня 1932 р. по «хлібозаготівельних» кримінальних справах засудили 36 тис. осіб³. Із згаданої чисельності упродовж серпня–листопада 1932 р. співробітники ГПУ УСРР направили до судів кримінальних справ на 16781 особу, із них 11 338 осіб за «крадіжки, розбазарювання і приховування хліба»⁴.

Місцеві апарати ГПУ УСРР відігравали одну із ключових ролей у розгорнутій репресивній кампанії стосовно осіб, які протидіяли хлібозаготівлі. Іноді арешти виявляли несумісні із більшовицькими ідеологічними засадами ситуації. Зокрема, начальник обліково-статистичного відділу ГПУ УСРР М. Букшпан 8 грудня 1932 р. проаналізував наявні статистичні дані про боротьбу органів ГПУ із «сільським терором». Він зазначив, що за 1 січня – 1 листопада 1932 р. по лінії «сільського терору» відкрили кримінальне провадження по 425 справах на 1187 осіб, із них вже заарештували 1160 осіб. Несподіваним став аналіз соціального складу сільських «терористів» – 69% виявилися із соціально близьких більшовикам прошарків (робітники, колгоспники, бідняки і середняки) і лише 23,2% становили так звані куркулі⁵. Така ситуація свідчила, що проти колекти-

² Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 252–291.

³ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939 рр.). – Кривий Ріг, 2014. – С. 164.

⁴ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Стилос», 2007. – С. 349–350.

⁵ Там само. – С. 310–312.

візації виступила навіть соціальна опора російських більшовиків в українському селі. Звичайно, що менше двох тисяч «сільських терористів» за десять місяців 1932 р. із мільйонів селян – це не масштабний спротив, але Й. Сталін розумів, що це лише верхівка айсбергу активного прояву невдоволення селян. Він пам'ятав чисельні повстання 1930–1931 рр., коли активний збройний опір суцільній колективізації чинили сотні тисяч українських селян⁶.

Але боротьба із «сільськими терористами» була лише одним із напрямів агентурно-оперативної діяльності. Відчуваючи глибинний спротив хлібозаготівлі, Кремль вимагав проведення масових арештів усіх без винятку осіб, які чинили спротив хлібозаготівлі. У пік хлібозаготівельної кризи апарати ГПУ УСРР на виконання постанов ЦК КП(б)У «Про заходи із посилення хлібозаготівлі» від 30 червня 1932 р. і «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» від 18 листопада 1932 р., що були ухвалені під тиском В. Молотова, розпочали у двадцятих числах листопада 1932 р. масову операцію по «ліквідації куркульсько-петлюрівського і контрреволюційного елементу». До 10 січня 1933 р. співробітники ГПУ УСРР заарештували 19224 особи, із них 8344 колгоспників, 8493 одноосібників⁷.

Ця масова операція відбувалася під повним контролем ЦК КП(б)У та обкомів партії. Оскільки 27 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У надіслало обкомам партії директиву, де констатувало масовий опір і саботаж хлібозаготівлі у багатьох колгоспах. Очільники ЦК КП(б)У вимагали вилучити із колгоспів організаторів саботажу і притягти їх до судової відповідальності. У першу чергу під арешт підпадали «члени партії з числа керівних посадовців колгоспу, які переродилися, допомагають куркульству» – рахівники, комірники, завгоспи і вагарі. Ко-

⁶ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.

⁷ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 487.

муністів, «які допомагають обманювати державу та організують саботаж хлібозаготівлі», пропонувалося судити особливо суворо. Секретарі обкомів партії спільно з начальниками обласних відділів ГПУ зобов'язувалися зібрати найбільш серйозні справи з арештів членів правлінь колгоспів, провести по них прискореним порядком суди з найсуворішими вироками. Крім цього, виключених з партії комуністів, перш за все керівних сільських і районних працівників, належало вислати як «політично небезпечний елемент». У деяких районах репресії охопили до 28% правлінь колгоспів. Водночас із сіл вивозили все збіжжя з насінневими фондами включно. Така політика мала продемонструвати,

«що радянська влада вміє нещадно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівлі, з куркульськими елементами та їхніми поплічниками»⁸.

Для координації каральних заходів у традиції більшовицького керівництва часів громадянської війни у Радянській Росії в областях створювалися комісії, які склалися з першого секретаря обкому КП(б)У, голови обласної контрольної комісії, начальника облвідділу ГПУ УСРР та обласного прокурора. Вони повинні були

«нещадно викрити шкідницьку роль засуджених членів партії, які переродилися та стали на правду куркульськими агентами»,

та прискорити судовий розгляд справ арештованих⁹.

Але масові репресивні акції, що проводилися як кампанії «поліквідації контрреволюційних елементів», не вирішували проблеми збільшення надходження збіжжя. Й. Сталін розумів що подібна ситуація із хлібозаготівлею буде повторюватися постійно, призначені ним керівники республіки неспроможні із Харкова жорстко контролювати районне і колгоспне керівництво. Інститут відповідальних уповноважених ЦК КП(б)У ефек-

⁸ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 50.

⁹ Там само.

тивний лише за умов негайного вирішення чергової «хлібозаготівельної кризи». В. Молотов і Л. Каганович чи інші уповноважені Кремля також не можуть постійно відволікатися від загальносоюзних справ. Тому Й. Сталін шукав можливість прямого контролю, а за необхідності і втручання у процес сільськогосподарського виробництва на колгоспному/сільському рівні.

Ще одною причиною пошуку механізму впливу Кремля безпосередньо на сільське керівництво була загальна недовіра Й. Сталіна до республіканських очільників. У широковідомому дослідникам листі Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. він картатув керівників ЦК КП(б)У за дискусію серед районних керівників щодо плану хлібозаготівлі, назвавши КП(б)У карикатурою на парламент. Він подав зневажливу характеристику всім головним очільникам республіки:

«Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось – долавірувався до краю... Погано за лінією радянською. Чубар [голова РНК УСРР. – Авт.] – не керівник. Погано за лінією ДПУ. Реденсу [голова ГПУ УССР. – Авт.] не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна».

Своєрідність України, на думку Й. Сталіна, завжди полягала у прагненні до самостійності у визначенні свого подальшого розвитку. Наступним етапом цього прагнення було створення власної держави. Навіть її націонал-комуністичне спрямування не відповідало загальноінтернаціоналістському, а реально російському баченню створення радянської імперії.

Він був упевнений у можливих зв'язках політикуму радянської України із Пілсудським, як це відбулося у квітні 1920 р. під час підписання Варшавського договору. Він відверто зневажав загалом усю комуністичну республіканську організацію:

«Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває немало (так, немало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (та за межами) партії,

проти партії. Найгірше те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»¹⁰.

Його упевненість у цьому зростала із примноженням усіх видів спротиву щодо виконання нереального плану хлібозаготівлі.

На думку українського вченого В. Васильєва, в умовах соціально-економічної та політичної кризи, що наростала в УСРР наприкінці 1932 р., Й. Сталін волів розглядати спротив хлібозаготівлі у суспільстві та КП(б)У як справу «внутрішньої української контрреволюції», пов'язаної з «польською агентурою» Ю. Пілсудського. Із одного боку, це надавало універсальну можливість придушити опір і виконати плани хлібозаготівлі, застосовуючи широкомасштабні репресії проти «класових ворогів», до категорії яких потрапляли усі, хто був незадоволений та опирався. З іншого боку, політичні звинувачення на адресу керівництва УСРР дозволяли ліквідувати його певну автономність і самостійність. Націонал-комуністи на чолі з М. Скрипником, що відповідали за українізацію, виявилися винними як «помічники буржуазно-націоналістичних елементів»¹¹. Для Кремля політичне керівництво УСРР втратило політичну довіру.

У цьому контексті Й. Сталін був переконаний, що колгоспники просто так не віддадуть результати своєї праці. На об'єднаному засіданні політбюро ЦК ВКП(б) і ЦКК 27 листопада 1932 р. Й. Сталін зазначив:

«[...] Наші сільські і районні комуністи занадто ідеалізують колгоспи. Вони часто думають, якщо колгосп є соціалістичною формою господарства, то у колгоспах не може бути нічого антирадянського чи саботажу. А якщо є факти саботажу та антирадянських проявів, то треба пройти повз ці факти, бо щодо колгоспів можна діяти лише шляхом переконання, а методи примусу до окре-

¹⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 273–274.

¹¹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 53. Також про боротьбу із націонал-комунізмом у ЦК КП(б)У у 1932–1933 рр. див. докладно: Васильєв В. Політичне керівництво УСРР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). – С. 173–291.

мих колгоспів і колгоспників – непридатні. Годі казати, що такий погляд на колгоспи не має нічого спільного з ленінізмом. Ленінці ніколи не повинні ідеалізувати колгоспи і колгоспників. Вони повинні дивитися на речі тверезо і конкретно, без якого б то не було фетишизму щодо колгоспів і колгоспників [...]»¹².

Його підтримав В. Молотов:

«[...] Не може бути ніякого сумніву у тому, що переважна більшість колгоспників стоїть за більшовиків, за Радянську владу, за колгоспи. Але сила впливу антирадянських елементів у селі ще настільки велика, що у багатьох колгоспах вони зайняли такі позиції, які полегшують їм куркульсько-розкладницьку антирадянську роботу у колгоспних масах. Відсутність достатнього кадров стійких більшовицьких працівників у селі і, перш за все, у самих колгоспах, позначається зараз на кожному кроці. Такий стан полегшує пряме захоплення керівництва в окремих колгоспах антирадянськими елементами, що дезорганізуючим чином відбивається на політично нестійкій частини колгоспників не тільки у цих колгоспах»¹³.

Але Й. Сталін розумів, що грізні директиви, адміністративні «накачки» і «кампанійщина» у боротьбі із «саботажем хлібозаготівлі» колгоспного і місцевого керівництва та «українським буржуазним націоналізмом», перманентні масові операції ГПУ УСРР не пронизали всі рівні українського суспільства. Особливо це стосувалося сільських громад. Він повністю усвідомлював необхідність проникнення усередину колгоспних колективів і загалом селянської громади та намагатися повністю їх контролювати. Як продемонструвала практика, сільські партійні і комсомольські осередки були нечисленні і в принципі відігравали певну роль у реалізації більшовицької політики. Однак більшість місцевих сільських активістів, керівники місцевих партійно-радянських органів були вихідцями із адміністративно-територіальної одиниці, де вони працювали. Вони намагалися у певних кризових ситуаціях, як-то нереальні хлібоза-

¹² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: док. и мат.: в 5-ти тт. Т. 3: Конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 559.

¹³ Там само. – С. 560.

готівлі, знайти компроміс між вимогами республіканських, обласних керівників і потребами своїх односельців. Саме цю можливість компромісу Й. Сталіну потрібно було назавжди знищити. На це був спрямований цілий комплекс заходів, у тому числі сформовані районними уповноваженими «бригади», які обшукували односельців у пошуках будь-якого продовольства. У цьому випадку будь-який компроміс був вже неможливий, оскільки грабунок власних односельців – це один із страшних гріхів у традиційній селянській громаді.

Також вони не зовсім розуміли розпливчасті маркери «петлюрівщини», на діяльності представників якої постійно наголошував Кремль. Оскільки остання пов'язувалася не із участю в управлінських чи військових структурах періоду УНР, а із роздачою колгоспникам авансів, намаганнях зберегти насінневий фонд чи збіжжя для харчування селянських родин.

Тому цілком логічними виглядали кроки більшовицьких очільників щодо посилення державного терору через систему каральних заходів стосовно голодних селян України. Кремлю було важливо не лише отримати необхідні обсяги продовольства із республіки. Комуністичній верхівці треба було підірвати найменші потуги спротиву соціально-політичній, національній, культурно-освітній політиці пролетарської диктатури.

Але «щупальця» місцевих апаратів ГПУ УСРР на початок 1930-х рр. теж у повній мірі не досягали сільської «глибинки». Обласні відділи ГПУ УСРР скаржилися, що значна частина внутрішніх районів республіки не мала районних апаратів й обслуговувалася штатними співробітниками із сусідніх районних ГПУ. На початку 1930-х рр. органи ГПУ УСРР на рівні сільських районів були представлені або районним уповноваженим (іноді мав ще помічника уповноваженого), або районним відділенням у складі районного уповноваженого ГПУ та двох–трьох помічників уповноваженого, один із яких «обслуговував» сусідній «прикріплений» район, де не було штатного співробітника держбезпеки. Звичайно, що при такому навантаженні довідатися про всі «контрреволюційні петлюрівські змови» було важко. Місцева агентурна мережа теж не завжди спрацьовувала, оскільки агенти (сільські активісти, працівники районних радянських

установ, які постійно працювали по селах району, селяни та ін.) були не в змозі класифікувати «злочин, здійснений петлюрівцями». Різде розширення кількості мережі районних апаратів ГПУ було не ефективним, оскільки співробітники держбезпеки, при всіх розширених межах їхньої компетенції, не могли контролювати і втручатися у процес сільськогосподарського виробництва.

Отже, на думку Й. Сталіна, потрібен був політично-господарський орган із чіткими владними компетенціями, непов'язаний із місцевими партійно-радянськими органами, що мав окремий канал зв'язку із союзним центром. Також у його розпорядженні мала бути каральна складова.

Така структура була створена у вигляді політвідділів машинно-тракторних станцій і радгоспів. Відповідне рішення було підтримане на об'єднаному пленумі (7–12 січня) 1933 р. ЦК ВКП(б) і ЦКК.

Чому політвідділи були організовані саме у МТС і радгоспах? Для адептів диктатури пролетаріату перетворення дрібно-буржуазної селянської громади у сільськогосподарських робітників стало одним із головних ідеологічних постулатів «перебудови сільськогосподарського виробництва». Селянин-робітник, який не мав власності, – ідеал для більшовика. Оскільки він не буде відволікатися на власну земельну ділянку і буде повністю залежати від заробітної платні, яку виплачуватимуть «сільськогосподарські фабрики». Отже, такий селянин буде повністю контрольованим і залежним від держави.

Одним із елементів «пролетаризації» сільського господарства стало створення машинно-тракторних станцій. Перша МТС була створена навесні 1928 р. у зерновому радгоспу ім. Шевченка Березівського району Одеського округу. Українське об'єднання радянського господарства направило технічних працівників до новоствореної МТС, 120 тракторів, необхідний сільськогосподарський реманент.

Масовому їх заснуванню сприяла постанова Ради праці та оборони СРСР «Про організацію МТС» від 5 червня 1929 р. Цілком логічно, що осередки «механізації сільського господарства» створювалися переважно у районах «масового колгоспного

руху», оскільки МТС повинні були довести перевагу колгоспного способу сільськогосподарського виробництва. Координацією їхньої організаційно-виробничої діяльності переймалося акціонерне товариство «Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій». На посади керівників МТС часто направляли «двадцятип'ятитисячників». Таке рішення було оптимальним, позаяк значна частина «робітничих посланців» мала досвід організації праці на промисловому виробництві та технічні навички тощо.

Цілком раціональне рішення про механізацію сільського господарства більшовики використали у першу чергу для пропаганди пролетарського способу життя, відходу від «дрібнобуржуазної сільської стихії». На роботу до МТС набирали перевірених комсомольців, ідеологічно стійких сільських активістів, серед керівних кадрів переважали комуністи. Працівники МТС отримували гарну заробітну платню у порівнянні із «порожніми» трудоднями колгоспників. Робота механіка, тракториста вважалася престижною серед молоді, оскільки вимагали певної освіти, технічних навичок. Праця у МТС ставали певним кроком у кар'єрному зростанні, оскільки «сільському пролетарію» легше було отримати направлення на навчання чи перейти на партійно-комсомольську чи господарську роботу.

Водночас, значна нестача кваліфікованих кадрів приводила до частих поломок і, як наслідок, простоїв тракторів і машин, перевитрат пального, мастила, запчастин. Постачання останніх теж була великою проблемою, бо спочатку трактори куплялися за кордоном, головним чином американського виробництва. Після побудови Харківського та Сталінградського тракторного заводів, що виробляли американські моделі тракторів, їхня кількість різко зросла. Але якість виробництва тракторів та їхнього обслуговування через невисоку кваліфікацію робітників і механіків була низькою. Тому значна кількість МТС були економічно невігідні, однак продовжували функціонувати як осередки «пролетарської культури виробництва».

За обробіток землі колгоспи сплачували чималі кошти чи сільськогосподарською продукцією. Вони стягувалися негайно після збирання врожаю на хлібоприймальні пункти. Ціни за обробіток землі були значні і поряд із сплатою податків та ви-

конанням хлібозаготівлі фактично забирали останні результати селянського господарювання. Це викликало нарікання значної кількості колгоспів. Але для держави це був додатковий канал отримання збіжжя.

Інший осередок «пролетаризації» села – радянські господарства (радгоспи), найвища, за задумом більшовицького керівництва, форма сільського господарювання. Фактично це сільськогосподарська фабрика, що мала засоби виробництва і найману робочу силу. Це була мрія більшовицького керівництва. Для демонстрації переваги нової форми господарювання саме туди направлялися значні об'єми імпортової техніки, фахівців, насіння тощо. На початку 1934 р. у республіці налічувалося 768 радгоспів, що мали у своєму розпорядженні 3,4 млн га посівів, 11 828 тракторів, 309 тис. голів робочої худоби, 703 тис. голів великої рогатої худоби та ін.¹⁴ Крім того, було ще багато так званих приписних радгоспів, що належали окремим промисловим підприємствам та установам і забезпечували їхніх працівників продовольством. Але, як засвідчила практика, більшість радгоспів теж виявилася нерентабельними й існували за рахунок дотацій. Мізерна зарплата, важка праця, незацікавленість у результатах праці, недолуга організація сільськогосподарського виробництва були основними причинами їхніх економічних проблем.

Але серед вищого політичного керівництва СРСР саме радгосп вважався майбутньою основою сільськогосподарського виробництва у СРСР. Економічні негаразди пояснювалися «діяльністю шкідницьких елементів» і «слабким керівництвом».

Саме політвідділи цих «сільських пролетарських осередків» розглядалися як інструмент контролю і втручання у процес сільськогосподарського виробництва, уособлювали необхідні критерії Кремля для вирішення питання боротьби як за виконання плану хлібозаготівлі, так і ліквідації «націоналістичної контрреволюції» на низовому сільському рівні. Оформлення цього рішення не забарилося.

¹⁴ Див. докладніше: *Панченко П., Євтушенко А.* Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917–1980): (На матеріалах Української РСР). – К.: Вища шк., 1982. – 264 с. та ін.

У січні 1933 р. згідно із рішенням об'єднаного пленуму (7–12 січня 1933 р.) ЦК ВКП(б) і ЦКК при МТС і радгоспах були створенні політичні відділи. У резолюції об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК обґрунтовувалася концепція «ворожого сільського середовища», підкреслювалася необхідність створення політвідділів і «слабкість політичної роботи у селі». У преамбулі зазначалося, що суцільна колективізація створила необхідні умови для подальшого зросту сільського господарства, прибутків як колгоспів, так і окремих колгоспників. Водночас акцентувалася увага на подальшому спротиві «перебудові сільського господарства»:

«[...] Успішному вирішенню цих завдань надають жорстокий опір антирадянські елементи села. Господарсько розбитий, але ще не втратив остаточно свого впливу куркуль, колишні білі офіцери, колишні попи, їхні сини, колишні управляючі поміщиків і цукрозаводчиків, колишні урядники та інші антирадянські елементи з буржуазно-націоналістичної і, у тому числі, есерівської і петлюрівської інтелігенції, що осіли на селі, всіляко намагаються розкласти колгоспи, намагаються зірвати заходи партії й уряду у галузі сільського господарства, використовуючи з цією метою несвідомість частини колгоспників проти інтересів громадського, колгоспного господарства, проти інтересів колгоспного селянства [...]»¹⁵.

У цьому абзаці резолюції згадані члени двох політичних партій, яких більшовики вважали найбільшими супротивниками у боротьбі за вплив на сільську громаду. Зазначаючи загального ворога як «буржуазно-націоналістичні елементи», більшовицькі очільники уточнили – «есерівська і петлюрівська інтелігенція».

Очевидно, що Й. Сталін, який, безсумнівно, редагував резолюцію пленуму, переймаючись подіями в УСРР, акцентував увагу саме на національно-політичній компоненті спротиву в одній республіці – в Україні, оскільки термін «петлюрівці» чітко пов'язувався лише із УНР. Він навіть підкреслив носіїв цієї компоненти – українську інтелігенцію, що транслиувала інтереси й

¹⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6: 1933–1937. – М.: Политиздат, 1985. – С. 21.

ідеї селянської громади. Отже, арешти і судові процеси над інтелігенцією на кшталт «Спілки визволення України», що прокотилися на початку 1930 рр., на думку «кремлівського небожителя», не знищили інтелектуалів українського незалежницького руху. Тому, незважаючи на загальносоюзний характер резолюції пленуму, український фактор став визначальним у визначенні першочергових ворогів більшовизму.

У резолюції окреслили перелік посадових осіб колгоспної адміністрації, які підлягали обов'язковій перевірці на політичну благонадійність, та напрями здійснення контрреволюційної роботи:

«[...] Проникаючи у колгоспи у якості рахівників, завгоспів, комірників, бригадирів та ін., а часто у якості керівних працівників правлінь колгоспів, антирадянські елементи прагнуть організувати шкідництво, псують машини, сіють з огріхами, розкрадають колгоспне добро, підривають трудову дисципліну, організовують крадіжку насіння, таємні комори, саботаж хлібозаготівлі, іноді їм вдається розкласти колгоспи. [...]

Всі ці антирадянські й антиколгоспні елементи переслідують одну спільну мету: вони домагаються відновлення влади поміщиків і куркулів над трудящими селянами, вони домагаються відновлення влади фабрикантів і заводчиків над робітниками. [...]»¹⁶.

Вище політичне керівництво СРСР, скептично оцінюючи політичну спроможність сільських партосередків, які «були позбавлені революційної чутливості і пильності», означило роль машинно-тракторних станцій і радгоспів як «величніших фабрик соціалістичного землеробства». Але у резолюції зазначалося, що МТС не мають «політичного обличчя», оскільки

«[...] Усередині МТС часто-густо процвітають злочинно-недбале ставлення до завдань партії і уряду, злочинне ставлення до державного майна, розкрадання колгоспного майна і державної власності. Класово ворожі елементи нерідко проникають у самі МТС, проводячи зсередини роботу по посиленню антирадянського впливу на колгоспників [...]»¹⁷.

¹⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6. – С. 22.

¹⁷ Там само. – С. 23.

Резолюція визначала посадові обов'язки начальника політвідділу, який став одночасно заступником директора МТС по політичній частині. Загалом завдання було сформульовано наступним чином:

«[...] Політичні відділи МТС і радгоспів повинні розгортанням масово-політичної роботи у колгоспах і радгоспах, з одного боку, і організаційно-господарським зміцненням колгоспів і радгоспів – з іншого, доповнювати господарсько-технічну роботу МТС і радгоспів по вирішенню поставлених перед колгоспами і радгоспами завдань із підвищення врожайності полів, кращого догляду за худобою, своєчасної організації осінньої і весняної сівби, своєчасної організації збирання та обмолоту, своєчасного і повного виконання колгоспниками і радгоспами всіх своїх зобов'язань перед державою [...]»¹⁸.

Але у наступних абзацах кремлівські очільники сформулювали конкретні завдання, що не залишали сумніву в антиселянській спрямованості. Першочерговим завданням політвідділів було

«[...] забезпечення безумовного і своєчасного виконання колгоспами і колгоспниками своїх зобов'язань перед державою і, в особливості, рішуча боротьба з розкраданням колгоспного добра, боротьба з проявами саботажу заходів партії і уряду по хлібозаготівлі і м'ясозаготівлі у колгоспах»¹⁹.

Також були визначені методи виконання цих завдань. Зокрема, працівники політвідділів повинні були забезпечити «настійливе, правильне і своєчасне виконання законів радянського уряду про адміністративні і каральні заходи стосовно осіб, які розкрадали колгоспне майно і саботували виконання рішень уряду і партії».

Отже, над місцевими партійно-радянськими працівниками, які начебто повинні були стежити за виконанням радянського законодавства, з'явилися своєрідні «наглядачі». Тепер вони не лише будуть стежити за точним виконанням місцевим апаратом вказівок вищого політичного керівництва, а й втручатися

¹⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6. – С. 24.

¹⁹ Там само. – С. 24.

у тих випадках, коли реалізація постанов партії проводилася недостатньо активно чи місцеві керівники намагалися їх оскаржити. Водночас, політвіддільці не повинні були допускати «порушення і збочень при виконанні рішень партії, голого натиску й адміністрування» при «використанні всіх важелів пролетарської диктатури проти куркуля і його агентури».

Резолюція навіть докладно зазначила ситуації сільськогосподарського виробничого процесу, за якими повинні були пильно стежити і, за необхідності, корелювати політвіддільці:

- забезпечення якості насіння під час посівної кампанії;
- запобігання розкраданню насіння;
- спостереження за правильним проведенням обмолоту;
- боротьба із розкраданням обмолоченого зерна;
- боротьба із невиходами на роботу;
- забезпечення «уважного піклування за живим і мертвим інвентарем колгоспу і радгоспу»;
- вигнання із колгоспів і радгоспів всіх «шкідницьких протирадянських і протиколгоспних елементів, підбір кращих перевірених кадрів».

Саме «кадровій чистці» на низовому рівні повинно було приділятися найбільше уваги. Оскільки від того,

«[...] хто працює на сіялці, молотарці, у відділенні тваринницького господарства, на обліку зерна і всього колгоспного і радгоспного майна, залежить збереженість громадської і радгоспної власності, залежать успіхи колгоспів і радгоспів».

Також були чітко вказані маркери «ворогів» – «шкідницька робота рахівників», «підкуркульники», «організатори розкрадань у колгоспах серед членів правління колгоспів», «розкрадачі колгоспної і радгоспної власності», «ледарі», «горлохвати», «ті, хто несумлінно ставиться до роботи, колгоспного реманенту» тощо. Окремо зазначалися «опортуністичні елементи й агенти класових ворогів, що проникли в організацію і проводили свою підривну роботу під прикриттям партійного і комсомольського квитка».

Примітно, що боротьбу із «шкідниками у сільському господарстві» у резолюції порівняли із «шахтинським процесом»

1928 р.²⁰ Автори резолюції зазначали, що прояви «шкідництва» і «саботажу» у колгоспах, що проявилися у 1933 р., тобто у період масової смертності населення і голоду, послужать

«[...] таким же поворотним пунктом у справі розгортання революційної пильності наших сільських і районних комуністів, підбору нових, більшовицьких кадрів для колгоспів і радгоспів».

Паралельно працівники політвідділів повинні були згуртувати наявні і створити нові партійні і комсомольські сільські осередки за принципом «відданості партії, вміння вести за собою колгоспників і робітників радгоспу». До осередків залучалися і безпартійні активісти, які демонстрували готовність до реалізації рішень партії.

Такі якості були потрібні, оскільки у резолюції закликали партійців і комсомольців

«не боятися боротьби усередині колгоспу і радгоспу за ізоляцію і вигнання антигромадських елементів, протиколгоспних елементів».

Отже, політвідділи повинні були максимально посилити політико-соціальний конфлікт у селянській громаді, який активно стимулювали у 1930–1931 рр. під час масової депортації селян. Голодомор дещо цей штучний конфлікт послабив, бо брак продовольства вдарив практично по всіх соціальних групах селянської громади.

Чітка спрямованість резолюції пленуму на реалізацію жорсткої кадрової політики у колгоспах свідчила принаймні про три факти. *По-перше*, вище політичне керівництво СРСР вбачало загрозу у звичайних селянах, байдуже чи він колгоспник, чи індивідуальник, чи сільськогосподарський робітник. Він не бажав віддавати за безцінь результати власної праці у тих кількостях, що були потрібні кремлівському керівництву. *По-друге*, сподівання, що політвідділи проведуть точкову «кадрову чистку» низових партійно-комсомольських осередків і місцевих партійно-радянських апаратів, що не вдавалося зробити республікан-

²⁰ Див. докладніше: Шахтинский процесс 1928 г.: подготовка, проведение, итоги: в 2-х кн. / отв. ред. С. А. Красильников. – М.: РОССПЭН, 2011 – Кн. 1 – 975 с.; кн. 2. – 1088 с.

ському компартійному керівництву. *По-третє*, саме працівники політвідділів отримали право на кадрові рішення, у тому числі і каральні, стосовно як сільського населення, так і низових партійно-радянських працівників. Резолюція вимагала, щоб результати проведених каральних заходів, у тому числі судові рішення, поширювалися через агітаційно-пропагандистську мережу та ЗМІ для інформування населення про причину і факт покарання. Оскільки диктатура Й. Сталіна на початок 1930-х рр. була доконаним фактом, то інформування населення про покарання було однією із типових форм формування страху/жаху людини перед всесильністю влади. Це був типовий крок кремлівських очільників використання терору у державному управлінні.

Спрямованості на здійснення покарання відповідала система призначення і структура політвідділу МТС. Начальник політвідділу МТС (заступник директора МТС), начальник політсектору МТС і водночас заступник завідувача обласного (крайового) земельного управління призначалися ЦК ВКП(б) згідно із представленням першого секретаря обкому (крайкому), ЦК національної Компартії. У структурі наркомату землеробства СРСР створювалося політичне управління МТС, начальник якого призначався ЦК ВКП(б) і був одночасно заступником наркома землеробства СРСР.

Виходячи із алгоритму призначень, основна роль у пропозиції кандидатур належала ЦК ВКП(б). Саме тут підбиралися і направлялися відповідні кандидатури на місця. Про надзвичайні повноваження свідчила і система підпорядкування: начальники політвідділів МТС підпорядковувалися начальнику обласного (крайового) політсектору МТС і координували свою діяльність із місцевим райкомом партії або шляхом входження до складу бюро райкому, або періодичним інформуванням; начальник обласного (крайового) політсектору підпорядковувався безпосередньо начальнику політуправління наркомату землеробства СРСР і погоджував свою роботу із місцевими обкомами (крайкомами) і ЦК національної Компартії. Тобто була вироблена система інформування про ситуацію на місцевому рівні, що не залежала від місцевого комітету партії і навіть республіканського ЦК.

Спроби політсектору МТС наркомату землеробства УСРР впливати на підбір кадрів чи, принаймні, отримувати хоча б об'єктивні дані на майбутніх начальників політвідділу та їхніх заступників нашкодувалися на жорсткі перепони. У серпні 1933 р. начальник політсектору МТС у Вінницькій області Л. Паперний, якого призначили наказом політуправління МТС наркомату землеробства СРСР, направив до Москви листа, де скаржився на вимоги політсектора МТС наркомату землеробства УСРР про надання різних матеріалів, зокрема, «об'єктивні дані на всіх працівників політвідділів». Л. Паперний просив політуправління МТС наркомату землеробства СРСР

«захистити політсектор Вінницької області від такого роду вимог з боку політсектору наркомзему України»²¹.

Отже, політсектор МТС наркомзему УСРР став лише проміжною ланкою у керівництві політвідділами і був неспроможний впливати на підбір кадрів, який здійснювався виключно Москвою.

Окремі аспекти кадрової політики при призначенні начальників політвідділів у Вінницькій області вже означив П. Кравченко²². Проаналізувавши їхні біографії і характеристики, він визначив основні критерії призначення: член партії, чималий досвід партійної роботи на керівних посадах (секретарі окружних або великих районних партійних організацій, секретарі фабрично-заводських комітетів великих підприємств, голови контрольних комісій робітничо-селянської інспекції), командири і політкерівники батальйонного, полкового рівня Червоної армії, які мали вищу освіту (у першу чергу так званих комуністичних ВНЗ). Їх надсилали із Росії чи великих промислових міст УСРР, вони не мали досвіду сільськогосподарської роботи і не були пов'язані із місцевістю, де працювали. Їм була чужа українська мова, місцеві традиції. Зокрема, начальник Уланівської МТС Семенов, наприклад, просив Москву перевести його на

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 92, арк. 64.

²² *Кравченко П.* Керівний склад політвідділів МТС у Вінницькій області / / Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2018. – Вип. 26. – С. 168–173.

посаду начальника Чорноостровської МТС через відсутність в Уланові російської школи. На думку П. Кравченка, керівники політвідділів не збиралися інтегруватися у місцеве середовище, вони вважали себе носіями передової пролетарської, соціалістичної культури, яку вони повинні прищепити будь-якими засобами «відсталим» селянам²³.

Після призначення начальники новосформованих політвідділів МТС, їхні заступники одразу фіксували у своїй зоні відповідальності складну соціально-економічну ситуацію і критичний стан із продовольством у сільського населення. У доповідних записках вони зазначали факти масової смертності селян – і колгоспників, і одноосібників. Варто зазначити, що організаційний період політвідділів припав на пік масової смертності від голоду (лютий–квітень 1933 р.).

Ситуація була критичною навіть у прикордонних районах, де колгоспи посилено постачалися продовольством і технікою. Так, у липні 1933 р. голова Городоцького райвиконкому Власов, начальники політвідділів Городоцької (Козич) і Фельштинської МТС (Чернін) у листі до секретаря Вінницького обкому КП(б)У Левінзона так інтерпретували ситуацію:

«З огляду на специфічність нашого району як прикордонного, з великим національним переплетінням (наявність 23% у районі польського населення і 4,5% єврейського населення, 10 національних колгоспів, 10 змішаних колгоспів польсько-українського населення), наявні продовольчі труднощі [у] 64 колгоспів. Всього є 8 колгоспів, продовольчі фонди [яких складають] від 30 до 50 центнерів, у 7 колгоспах закінчуються фонди, 49 колгоспів знаходяться у даний час у надзвичайно важкому продовольчому становищі, де відсутні будь-які джерела продовольчого постачання. Унаслідок голодування є випадки опухання колгоспних сімей і смертність на ґрунті голодування у колгоспах. Так, наприклад, у с. Данюках померло 10 осіб, с. Черновода – 7 осіб, у с. Кремінна – 59 осіб, у Городку – 10 ос., с. Хоменцях – 36 ос., с. Райківці – 5 ос., с. Скотенянах – 6 ос., с. Тростянці – 10 ос., с. Видаві – 5 осіб. Всього за короткий час, що минув, померло 128 ос.

²³ Кравченко П. Керівний склад політвідділів МТС у Вінницькій області. – Вип. 26. – С. 170.

У результаті таких труднощів створюється сприятливий ґрунт для проведення контрреволюційної роботи петлюрівських, куркульських і взагалі антирадянських елементів, особливо серед польського населення, що може привести до політичних ускладнення у цих колгоспах і підриву організаційно-виробничої роботи у цих колгоспах. Зараз склалися на ґрунті продовольчих труднощів еміграційні настрої серед [населення] польських сіл (Немиринці, Борівці), що виразилося у підготовці хрестового походу²⁴ за кордон до Польщі.

Відзначаючи ще те, що серед цих колгоспів є 10 колгоспів доприселенських, де у кожному наявні від 7 до 12 червоноармійських доприселенських сімейств, які різко порушують питання про негайну допомогу: “Якщо не допоможете хлібом, то ми змушені покинути колгосп і розбігтися” (села Москалівка, Остапківці). Ці червоноармійські сім’ї, хоча у більшості своїй отримали за встановленими нормами хліб, але в зв’язку з тим, що вони за зиму привезли свої родини до колгоспу, через збільшення кількості їдців та плюс до цього їм не додали овочів і жирів, тому вони виявилися в тяжкому продовольчому становищі.

З огляду на вищевикладене, ми просимо відпустити для колгоспів нашого району продовольчу допомогу як мінімум 1000 центнерів хліба, що дасть можливість підтримати більш уражені голодом і серйозні в політичному відношенні колгоспи і села»²⁵.

Ця доповідна записка цікава тим, що мотивацією для допомоги голодуючим селянам було не врятування від голодної смерті, а фактор прикордоння – свого роду вивіски радянського добробуту, із одного боку, з іншого – ймовірність масового переходу населення до Польщі як порятунку від голоду і витік інформації про численні масові голодні смерті.

Паралельно партійці переймалися можливим провалом програми переселення на прикордоння політично благонадійних червоноармійських родин, які виконували функції як мілітарну (швидкий резерв під час вторгнення чи виявлення розвідувально-диверсійних груп), так і політичну – соціальна база більшовиків на ворожому для них прикордонні.

²⁴ Ймовірно із залученням католицької атрибутики як прояв польської спільноти.

²⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 80, арк. 120–121.

Начальник політвідділу Бердичівської МТС Коган у доповідній записці від 13 травня 1933 р. констатував масовий голод та випадки людоїдства у колгоспах. За його інформацією, у кожному селі району не менше 15% опухлих селян:

«[...] Є села, де щоденно помирає декілька селян, переважно люди похилого віку і діти із складу індивідуальників. Із 15 квітня по 5 травня 1933 р. померло понад 250 осіб»²⁶.

Станом на 30 травня 1933 р. Коган констатував різке збільшення опухлих селян та смертей:

«[...] Надзвичайно важке продовольче становище у районі різко загострюється за останню декаду. Це вельми погано відбивається на виході на роботу, особливо на виході на роботу колгоспниць. Продовольчі запаси колгоспів вичерпуються ([запасів залишилося на] 2–3 дні). Відсоток опухлих голодуючих різко збільшився. У деяких селах (Татаринівка, Солотвин, Терехове, Жидівці) кількість опухлих зросла на 40–50%. У цих селах, особливо у Солотвині і Терехове, щодня помирає в середньому по 6–8 осіб».

Як наслідок, у с. Маркушах Бердичівського району селяни відмовлялися виходити на роботу, а 19 травня 1933 р. взагалі заявили:

«До тих пір не підемо на роботу, поки не буде виданий хліб на руки колгоспникам»²⁷.

Коган описав трагічну ситуацію колгоспника-бідняка Василя Фіщука, який мав родину із 6 осіб. Його Коган охарактеризував як «ледаря», оскільки упродовж 1932 – весни 1933 рр. він не мав жодного трудодня. У 1933 р. його дітей забрали до колгоспного садочку, де дітей годували мінімальним пайком. Але В. Фіщук, «незважаючи на надану колгоспом допомогу», відмовлявся працювати у колгоспі. У розмові із Коганом він заявив:

«[...] На роботу не піду. Краще з'їм своїх дітей, а коли дітей не вистачить, то візьму мотузку і повішуся. Але не піду працювати на комуністів»²⁸.

Після такої розмови В. Фіщука взяли під нагляд районного апарату ГПУ.

²⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 286, арк. 6.

²⁷ Там само, арк. 20.

²⁸ Там само, арк. 6.

Причини такого ставлення колгоспника-бідняка до «кому-ністів» достеменно невідома. Однак, поки зрозумілий факт того, що бідняк відмовився працювати у колгоспі через те, що не міг забезпечити необхідний рівень добробуту родини із 6 осіб.

Оцінюючи політико-економічну ситуацію, начальники політвідділів у доповідних записках робили висновки про «ворожу діяльність», «шкідницьку роботу керівництва колгоспів, бригадирів, завгоспів», «протиставлення колгоспних інтересів державним інтересам». На останньому акцентував увагу начальник політвідділу Чуднівської МТС Нікітін, який 13 грудня 1933 р. у звітному політичному донесенні писав:

«[...] у минулому році ми мали дуже різке протиставлення колгоспних інтересів державним інтересам і, незважаючи на тиск з боку парторганізацій, все ж план хлібоздачі державі не був виконаний. Що стосується протиставлень інтересів колгоспника інтересам держави, [такі дії] доходили до страхітливих меж. На полях чимало згнило незібраного врожаю. Навіть можна було чути такі слова, що: “Нехай гниє, це ж не моє, а колгоспне”. Залишаються на зиму корови і коні без корму, кажуть, що: “Нехай пропадають, це не моє, колгоспне”. Ця куркульська агітація настільки мала вплив, що дійсно тягло вийшло на весну ледь живе. Це важке становище, яке є наслідком куркульської роботи, куркуль знову намагався скористатися [ситуацією] у своїх інтересах під час посіву. Були випадки, коли в насінневий матеріал підсипали пісок, знищували тягло – різали коней»²⁹.

Але відмова від збирання врожаю 1932 р. була закономірним явищем. Голодування населення вже набирало обертів. Селяни бачили, що результати їхньої праці вивозяться із колгоспних комор для виконання хлібозаготівлі, водночас їхні родини залишалися без збіжжя і загинуть голодною смертю. Тому доцільності збирати врожай для «когось» за відсутності можливості задоволення селянських потреб вони не бачили. «Знищення тягла», як показала дослідницька практика, теж було вимушеним явищем. Хлібозаготівлі позбавили харчування не лише селян, а й сільське тягло – коней, волів, корів. Худоба гинула від хвороб та недоїдання. Для отримання хоч-якогось зиску се-

²⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 304, арк. 56.

ляни різали худобу, щоб прохарчуватися. Підсипання піску теж було звичайною практикою голодних селян, які крали зерно. Для збереження ваги мішка замість зерна підсипали пісок.

Політвіддільці не зважали на смертність селян, яка досягла жахливих масштабів. Зокрема, за опублікованими даними дослідника В. Петренка, різниця населення у згадуваному Чуднівському районі між 1932 р. та 1934 р. становила понад 17,5 тис. осіб³⁰. Звичайно, якась частка із різних причин виїхала із району, але переважна більшість зникла у п'їтьмі Голодомору.

Спротив такій бажаній для кремлівських очільників колгоспно-радгоспній формі господарювання мав долатися через «розселянювання». Тобто остаточне позбавлення селян економічної основи господарювання (земельних ділянок) і перетворення на сільськогосподарських робітників. Для такого кроку Голодомор був самим вдалим чинником.

Для окремих, найбільш ретивих начальників політвідділів навіть колгоспи були перепорою в отримання необхідної кількості продовольства і сировини, оскільки колгоспники мали мінімальні присадибні ділянки і «приватний інтерес». Наявність чи розширення присадибних ділянок, вирощування на них городини, зернових культур вважалося «куркульською» діяльністю й агітацією. На думку начальника політвідділу Чуднівської МТС Нікітіна,

«[...] там, де добра земля, один гектар дасть стільки, що він [колгоспник] дасть стільки, що він перестане потребувати колгоспу»³¹.

Господарювання на власному земельному наділі продовжувало традиції селянина-власника. Оскільки селянин ставав економічно незалежним виробником, то його наступним кроком було постачання сільськогосподарської продукції по цінам, що були компромісом між державою і виробником. Цього більшовики допустити не могли, оскільки це підривало ідеологічне підґрунтя диктатури пролетаріату.

³⁰ *Петренко В.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – С. 292.

³¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 304, арк. 78.

Бажаний напрям процесу «розселянювання» розкрив той самий начальник політвідділу Чуднівської МТС Нікітін:

«[...] Для того, щоб остаточно було знищено протиставлення колгоспної власності державній, для цього буде потрібно повне охоплення колгоспів державними машинно-тракторними станціями. Коли більшість процесів колгоспного руху буде підпорядковані безпосередньо МТС, тільки тоді можна буде вважати колгоспи послідовно соціалістичними підприємствами. На цьому ступені вже зникне відмінність між соціалістичної кооперацією праці в державних підприємствах і в колгоспах. Це буде такий щабель розвитку, на якій зітреться різниця між містом і селом. На сьогоднішній день це для нас мета, до якої ми повинні рухатися через подолання багатьох протиріч у практичній роботі. Пройдений машинно-тракторною станцією шлях говорить нам про те, що справа йде по висхідній лінії [...]»³².

Нікітін бачив у МТС інструмент зміни світогляду селян. Тому спроби голів колгоспів підпорядкувати тракторні бригади колгоспу під час польових робіт натикалися на політичні висновки:

«[...] Не можна забувати того, що ми у своїх цілях – організаторсько-господарського зміцнення колгоспів – підпорядковані тим умовам, в яких нам доводиться працювати. Але у своїх засобах, як трактор, [...] ми володіємо силою, яка впливає на ці умови у бік зміни їх. Отже, підкоряти тракторну бригаду колгоспному бригадиру - це значить ослаблювати силу, що впливає на зміни умов. Це означає послаблювати пролетарський вплив на колгоспи, це означає сповільнювати процес переробки свідомості колгоспників. Це значить не зрозуміти – яке величезна значення у цій області повинна зіграти машинна техніка у сільському господарстві [...]»³³.

Отже, Й. Сталін та його оточення на тлі масових смертей, користуючись вразливим психофізичним станом селян, через МТС намагалися у найкоротші терміни знищити незалежного селянина-власника, перетворити його на сільськогосподарського робітника і вкласти у їхню свідомість його повну залежність від держави.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 304, арк. 61.

³³ Там само, арк. 70.

У доповідних записках начальники політвідділів звинувачували також колгоспну адміністрацію у втратах врожаю через недотримання технології посіву і збирання, недостатній роботі щодо виконання хлібозаготівлі, «розбазарюванні», «розкраданні» збіжжя тощо. Зауважу, що для політвідділу спроби керівництва колгоспів врятувати селян від голодної смерті шляхом видачі авансів збіжжя чи для потреб громадського харчування часто інтерпретувалося як «розбазарювання» чи «крадіжка». Зокрема, заступник начальника політвідділу Станіславчикської МТС Маркелов у листопаді 1933 р. звинуватив у «розбазарюванні» голів трьох колгоспів. Останні ухвалили рішення про проведення натуроплати МТС у другу чергу. Натомість видали аванси колгоспникам³⁴.

Хоча фіксувалося чимало фактів, коли відповідальні особи реально розкрадали залишки збіжжя для власних потреб чи продажу. Так політвідділ Хмільникської МТС був поінформований про розкрадання збіжжя головами колгоспів сіл Вугли, Лозова, Педоси. Десятки пудів хліба вивозили на базар і продавали із-під поли³⁵.

Постійно лунали звинувачення, що колгоспи приховували реальну врожайність. Масові голодні смерті змушували керівництво колгоспів створювати необліковані запаси збіжжя. Але політично благонадійні бригадири тракторних бригад, що брали участь у збиральній кампанії, були зацікавлені в облікуванні реальної кількості збіжжя. Оскільки від цього залежала їхня заробітна плата і премії, тому вони інформували про факти приховування врожайності. Зокрема, за переконаннями начальника політвідділу Ситковецької МТС Терьохіна, у серпні 1933 р. майже всі колгоспи на 30–40%, а колгосп с. Райгород на 50% приховавав реальну врожайність. Такі дії кваліфікувалися як «дрібнобуржуазна психологія» та «куркульська тенденція»³⁶.

Працівники політвідділів обвинувачували помираючих від голоду колгоспників у «ледарстві», оскільки вони виробили ма-

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 299, арк. 10.

³⁵ Там само, спр. 303, арк. 58.

³⁶ Там само, спр. 298, арк. 19.

ло трудоднів і нині помирають від голоду. У випадку голодування колгоспників, які виробили понад 300 і більше трудоднів, вони звинувачували керівників колгоспів, які «розікрали», «розбазарили» збіжжя і не забезпечили «вагомого» трудодня.

Зокрема, згідно інформації начальника політвідділу Немирівської МТС Іванова, у с. Велика Бушинка колгоспники, які виробили по 300 трудоднів «не отримали жодного фунту». Колгосп не виконував хлібозаготівлі, і все керівництво колгоспу віддали під суд. «Корінь зла» Іванов бачив у наявності у колгоспників земельних ділянок – із 308 господарств 220 господарств мали понад 1 га землі, 22 господарства – понад 2 га землі³⁷. Цілком очевидно, що колгоспники, вже переконавшись у безперспективності отримання справедливої винагороди за працю у колгоспах, працювали на власних ділянках.

Політвідділи після своєї організації у 1933 р. активно включилися у кампанію по організації посіву. Вони вимагали від керівництва колгоспів максимально мобілізувати у колгоспників посівний матеріал для засіву колгоспних полів. Це означало, що у колгоспників забиралися останні кілограми зерна, що могли продовжити життя їм та їхнім родинам. Водночас, фіксуючи критичний стан посівної кампанії, керівники політвідділів, наполягали на отриманні державної допомоги тим колгоспам, які повністю залишилися без посівного матеріалу.

Працівники політвідділів постійно наголошували на «саботажі» збиральної кампанії. Колгоспна адміністрація часто наполягала, що голодні, знесилені люди не здатні виконувати встановлені «зверху» норми виробітку. Але такі розмови інтерпретувалися як спротив класового ворога. Помічник начальника Любарської МТС по комсомольській роботі Ягнятинський 11 серпня 1933 р. писав про окремих комсомолок, які змогли вижати серпом за робочий день 12–13 сотих га зернових, іншому комсомольцю вдалося вижати 17 сотих га. Однак Ягнятинський визнавав, що переважна більшість колгоспників не в силі виконати норми виробітку. Це, на його думку, «ставило під загрозу збирання врожаю в установлені терміни»³⁸.

³⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 296, арк. 40.

³⁸ Там само, спр. 274, арк. 29.

Його інтерпретація причин була типовою ретрансляцією думок комуністичних очільників:

«[...] В процесі роботи доводиться зустрічатися с явним спротивом класового ворога, спрямованого на зрив збиральної [кампанії], молотьбу і хлібоздачу. Це опір проявляється у формі розмов про неможливість виконати встановлені норми як косами, серпами, так і машинами, мотивуючи [фізичною] слабкістю людей, поганим ремонтом жаток, вологістю хліба і іншими [причинами]. А існуюча організація праці в колгоспах, стан трудової дисципліни прямо відповідає цій справі: [колгоспники] пізно виходять на роботу, часті поломки жаток і це на очах у керівних працівників колгоспів, у секретарів КСМ осередків, які замість швидкого реагування просто мовчать про ці неподобства, чим фактично покривають цей куркульський саботаж. Політвідділ, за допомогою окремих комсомольців, у колгоспі “Промінь” виявив цілу групу куркульсько-бандитських елементів. У правлінні сиділи колишні великі орендарі млини і землі, які знущалися над колгоспниками (Брижко та Самчишин), в барабанщики (особа, яка працювала біля молотарки або віялки. – Авт.) проліз колишній білогвардієць Олійник Аріон. Вся ця група чужинців звільнена з колгоспу і притягнута до відповідальності. Секретар КСМ осередку колгоспу “Промінь” за притуплення класової пильності знятий з роботи. У сусідньому колгоспі “Рад[янська] нива” членами КСМ виявилися син великого куркуля і син урядника, вони з КСМ виключені. За активної участі комсомольців проводимо боротьбу з класовими ворожими елементами і очищення КСМ осередків від класово-чужих випадкових комсомольців [...]»³⁹.

Працівники політвідділу не лише були ініціаторами і виконавцями розверстаних планів хлібозаготівлі. Водночас вони вимагали повернення позик, що були отримані колгоспами у 1932 – початку 1933 рр. під час Голодомору. Значна (поки не можна зазначити відсоток) частина колгоспів після виконання цих «боргових зобов'язань» знову опинилася на межі голодування. Тому було ухвалене рішення ЦК КП(б)У про пролонгування повернення позик на 1934–1935 рр. Однак це рішення мало примітку: не публікувати і не поширювати серед колгоспного керівництва. Це означало, що за наявності економічних можливостей колгоспів місцевий партійно-радянський апарат

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 274, арк. 31.

стягував відповідні позики. Позиція політвідділів була однозначною – позики повинні були стягнені. Саме тому окремих найбільш заповзятих начальників політвідділів вище партійно-радянське керівництво «зупиняло».

У сукупності із діяльністю місцевого партійно-радянського апарату такі кроки пролонгували голодування сільського населення. Так, 20 липня 1933 р. (розпал збирання врожаю) начальник політвідділу Старо-Синявської МТС інформував начальника Вінницького політсектору МТС Л. Паперного про факти канібалізму у с. Паплинці (з'їдено 2 дітей), Іванківці (4 дітей), Стара Синява, Пабино (жінку й дитину). У доповідній записці зазначалося, що

«[...] у цих колгоспах ми маємо значну кількість смертних випадків. Правда, треба сказати, що основна маса цих опухлих і помираючих колгоспників вступили до колгоспу восени 1932 р. і наприкінці весни 1933 р. Але загальний стан цих колгоспів важкий»⁴⁰.

Отже, цей документ свідчить і про те, що селян упродовж 1932 р. змусили увійти до колгоспів, навесні 1933 р. голодні селяни бачили у колгоспі певний чинник порятунку, оскільки там хоча б мізерно годували тих, хто працювали у полі. Фактично це достаточний аргумент, що голодом одноосібників змусили вступати до колгоспів.

Одним із напрямів роботи політвідділу стала охорона посівів і врожаю 1933 р. На тлі масового голоду відбувалися масові крадіжки посівного матеріалу прямо із поля. Так, начальник політвідділу Бердичівської МТС Коган повідомив, що 6 травня 1933 р. у с. Райках Бердичівського району піймали 13 колгоспників, які зібрали понад 20 фунтів гороху із посіяного поля. Тобто охорону полів почали не під час визрівання врожаю, а одразу після його посіву⁴¹.

Політвідділ не лише вимагав організувати мобільну охорону (об'їждчиків), а й брав активну участь в організації таких груп із числа комсомольців, командирів і червоноармійців за-

⁴⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 80, арк. 118.

⁴¹ Там само, ф. П-137, оп. 1, спр. 286, арк. 6.

пасу Червоної армії тощо. Так, помічник начальника політвідділу Любарської МТС по комсомольській роботі Ягнятинський 11 серпня 1933 р. доповідав:

«[...] У всіх колгоспах при безпосередній участі КСМ осередків організовані дружини з охорони врожаю, в яких активну участь беруть комсомольська і колгоспна молодь. У Ново-Чарторийському колгоспі дружини охорони врожаю працюють систематично вдень і вночі. За ініціативи комсомольського осередку до охорону врожаю залучено велику кількість колгоспників. Для нічних сторожів встановлений пароль, без якого на поля не можна з'являтися. Сторожа перевіряються щоночі. [...] Однак не всі осередки як треба займаються охороною врожаю. Унаслідок чого у деяких колгоспах були випадки крадіжок і зрізання колосків. У с. Меленцях куркуль зрізав колосся на площі 0,65 га, у с. Гізівщина вкрали хліб з поля, а КСМ осередок на це не реагував. Злодії були спіймані і притягнуті до відповідальності, куркульсько-злодійські дії викриті і доведені до кожного комсомольця, до кожного колгоспника [...]»⁴².

Така практика призводила до масового знуцання зухвалих і наділених владою комсомольців над голодними селянами. Так, заступник начальника політвідділу Калинівської МТС Зінькович 8 серпня 1933 р. поінформував, що у селах Гущенці, Корделівка, Голяки, Шепіївка Калинівського району сталося 7 самосудів. Зокрема, у с. Шепіївці секретар комсомольського осередку Цура разом із ще одним колгоспником у нетверезому стані повісили одноосібника, якого спіймали за зрізуванням колосків⁴³.

Отже, за короткий час політвіддільці достатньо швидко взяли під контроль сільський актив і почали швидко мобілізувати його на виконання політико-господарських кампаній.

Така активна діяльність «надзвичайних політвідділів» спровокувала чимало конфліктів із місцевими партійно-радянськими органами, у першу чергу із райкомами партії і райвиконками. Й. Сталін фактично створив два центри управління у районі. Із цим не бажали миритися місцеві керівники. Оскільки тепер із району був додатковий неконтрольований канал

⁴² Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 274, арк. 28–29.

⁴³ Там само, спр. 294, арк. 56.

інформації безпосередньо на Москву чи обком КП(б)У. Водночас, волюнтаристські дії, командний стиль керівництва начальників політвідділів дратував секретарів райкомів КП(б)У.

Зважаючи на надзвичайні повноваження начальників політвідділів, зафіксовані такі типи конфліктів:

- через відсутність розмежування повноважень секретарів райкомів КП(б)У і начальників політвідділів МТС;
- методи роботи щодо виконання політико-господарських кампаній (звинувачення секретарів райкомів партії у «балаканині», «бюрократизмі», «засміченості» партійних кадрів, натомість звинувачення начальників політвідділів у волюнтаризмі, порушенні соціалістичної законності);
- міжособистісні конфлікти.

Іноді наслідки таких конфліктів для повчання інших партійно-радянських працівників навіть озвучувалися у ЗМІ. Так, у «Вістях ВУЦВК» від 30 червня 1933 р. було опубліковано постанову Одеського обкому КП(б)У:

«Обком КП(б)У ухвалив ряд постанов про взаємовідносини РПК з політвідділами. Обком констатує, що Ново-Одеський РПК не вжив своєчасно заходів щодо усунення фактів ігнорування політвідділів від радянських організацій, не дав потрібної відсічі діям прокурора та нач[альника] міліції і цим об'єктивно сприяв антипартійним вчинкам ряду працівників.

Колишньому секретареві РПК тов. Веровському вказано на неправильність його дій щодо нач[альника] політвідділу Гур'ївської МТС т. Талдикіна. За ігнорування та непартійне ставлення до політвідділу голові райвиконкому Петріченкові оголошено сувору догану.

За незаконні дії, що виявилися у виселенні т. Талдикіна з наданої йому квартири – райпрокурору Ільяшову оголошено сувору догану з попередженням і усунено з роботи. Нач[альнику] міліції Першеляєву оголошено догану.

Обкому комсомолу доручено терміново розглянути питання про взаємовідносини РК ЛКСМУ та нач[альника] політвідділу МТС і вжити відповідних заходів щодо райкому ЛКСМУ.

Обком констатує, що Хорлівський райпарком замість більшовицького здійснення на ділі рішення ЦК ВКП(б) про політвідділи і плодотворчої роботи, став на шлях неприпустимого ігнорування політвідділу. Райпарком не зробив також відповід-

них висновків з рішення ОблКК щодо виявлених свого часу фактів замилування очей, не мобілізував навколо цього рішення парторганізації.

Обком ухвалив оголосити догану бюрові Хорлівського РПК і керівникам району, що припустили перекручення постанови ЦК. Секретаря райпаркому Букалова, голову Райвиконкому Нестеренко, голову РайКК Риковського, уповноваженого ДПУ Зінов'єва – з роботи зняти.

За постановою обкому КП(б)У знято з роботи керсправами облвиконкому тов. Вольгона за антипартійне ставлення до політсектору ОблЗУ»⁴⁴.

Зауважу, що ці конфлікти стимулювали партійно-радянських керівників у реалізації політико-господарських кампаній, оскільки кожна група керівників мусила довести спроможність виконати директиви вищого політичного керівництва. Для місцевих керівників швидке виконання директив також було проявом політичної лояльності.

На тлі масового голодування, масового втручання у процес сільськогосподарського виробництва, боротьби за владні повноваження у районі політвідділи здійснювали також каральні функції, які були одним із маркерів їхньої «надзвичайності». Здійснював і координував їх один із заступників начальника політвідділу по загальнопартійній роботі, який був співробітником Об'єднаного державного політичного управління (рос. – ОГПУ) СРСР. Але для широкого загалу він залишався заступником по загальнопартійній роботі, тобто ця посада мала легендарне прикриття. Лише у документах з обмежувальними грифами «Секретно», «Конфіденційно», «Для служебного пользования», адресованими до ЦК КП(б)У, до обкому КП(б)У чи обласного (крайового) політсектору МТС, їх називали заступниками начальників політвідділів із спецроботи чи заступниками начальників політвідділів по ОГПУ.

Оскільки політвідділи МТС були надзвичайними партійними органами, то діяльність заступника начальника політвідділу МТС по ОГПУ спрямовалася на проведення оперативно-розшукової роботи, виявлення антирадянського і контрреволюцій-

⁴⁴ Вісті ВУЦВК. – 1933. – 30 червня.

ного елемента у зоні відповідальності машинно-тракторної станції. Його завданням також було створення агентурної мережі у бригадах МТС і селах, збирання інформації про настрої робітників, колгоспників, одноосібників, сільської інтелігенції, місцевих активістів, компромату на комуністів для комісій по «чистці партії», контроль за виконанням хлібозаготівлі та інших господарсько-політичних кампаній. Фактично він виконував обов'язки районного уповноваженого ГПУ УСРР. Це був тимчасовий вихід, позаяк не всі райони радянської України мали районні апарати органів державної безпеки.

На жаль, поки не вдалося виявити документів, що розкривають права заступників начальників політвідділів щодо арештів та затримань. Імовірно, така діяльність навіть не регламентувалася.

На цю посаду призначали чекістів, які або мали вже досвід оперативної роботи у місцевих апаратах, або тих, хто проявив себе під час навчання у школах ОГПУ СРСР і мав практику низової партійної роботи. Заступники начальників політвідділів МТС по ОГПУ підпорядковувалися обласному відділу ГПУ УСРР.

Проблема взаємовідносин між начальниками політвідділів МТС з їхніми заступниками по ОГПУ регламентувалися спеціальною директивою ГПУ УСРР і політсектору МТС наркомату землеробства УСРР від 17 червня 1933 р. Вона, зокрема, роз'яснювала, що заступник начальника політвідділу по ОГПУ

«маючи головним завданням агентурне виявлення і своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу й антирадянських елементів у МТС, колгоспах, обслуговує і проводить свою роботу у тісному контакті із начальником політвідділу».

Водночас, у директиві підкреслювалося, що заступники по ОГПУ зберігали повну самостійність в оперативній роботі і про її результати вони повинні усно інформувати начальників політвідділів. Останнім наказали врахувати специфіку оперативно-чекістської роботи їхніх заступників по ОГПУ⁴⁵.

⁴⁵ Зеленин И.Е. Сталинская «революция сверху» после «великого перелома». 1930–1939: политика осуществления, результаты. – М.: Наука, 2006. – С. 147.

У річних звітах начальника політвідділу МТС були присутні дві таблиці, які подавали результати каральної роботи безпосередньо у МТС та колгоспах, які обслуговувала машинно-тракторна станція. Для прикладу подаємо статистичні таблиці каральної діяльності політвідділу Янушпольської МТС (див. табл. 1 і 2)⁴⁶.

Очистка МТС від класово-ворожих і саботажних елементів. 1933 р.

Категорії працівників	Всього у штаті МТС	Вичищено і знято з роботи
Завідувач виробничою дільницею	4	–
Агрономічний персонал МТС	9	3
Працівники бухгалтерії	6	1
Механіки	8	8
Бригадири тракторних бригад	18	8
Трактористи	83	29
Машиністи молотарок	27	3
Водії	12	3
Інших	35	3

Очистка колгоспів від класово-чужих й антиколгоспних елементів, кількість нових кадрів. 1933 р.

	Наявність у колгоспах	Вичищено/знято	Нові кадри
Голів колгоспів	22	10/10	13
Завгоспи	20	8/21	20
Інших членів правління	114	17/35	40
Бухгалтерів і рахівників	50	6/12	11
Комірників	30	5/17	19
Конюх	276	16/61	73
Завідувачі товарними фермами	17	4/12	12
Бригадирів	105	11/39	50
Обліковців	64	3/17	11
Класово-чужих елементів, які пробралися до колгоспів як рядові члени	–	208	–

⁴⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-137, оп. 1, спр. 305, арк. 107–108.

Навіть поверхневий аналіз свідчить про масові каральні заходи, здійснені замаскованим співробітником ГПУ лише в одній МТС і 22 колгоспах за 1933 р. Якщо соціальне походження, спротив хлібозаготівлі, вимоги видачі продовольства свідчили про політичну неблагонадійність, то поки невідомий відсоток реальної некомпетентності, недбальства серед працівників МТС чи колгоспних господарників. Однак опрацьовані звіти понад 90 політвідділів МТС Вінницької області за 1933–1934 рр. свідчать про переважаючу більшість ідеологічних чинників при звільненні із посад у МТС та колгоспах.

Також працівники політвідділів активно застосовували несанкціоновані арешти. Документи свідчать про наступний механізм: працівник політвідділу арештовував селянина чи посадову особу на декілька діб за різних обставин чи мотивації. Якщо це був арешт за кримінальну, антиколгоспну, антирадянську чи шкідницьку діяльність, що перебувала у межах компетенції органів міліції чи органів державної безпеки, то за такою особою приїздили відповідні співробітники цих органів і несанкціонований арешт легітимізувався.

Політвіддільців не цікавили причини такої нетипової селянської поведінки колгоспників чи одноосібників. Їхні аргументи про голодування селянських родин не сприймалися. Таких осіб обвинувачували у кримінальній чи «антирадянській, ворожій діяльності».

В інших випадках арешт перетворювався у несанкціоноване покарання і особа через декілька діб звільнялася.

Працівники політвідділів також часто вимагали від голів колгоспів штрафувати колгоспників. Такі санкції, на думку політвіддільців, повинні були стимулювати виробничу дисципліну.

Ухвалення рішення про залучення карального компоненту під прикриттям у виробничій організації повністю відповідало сталінському баченню щодо жорсткого централізованого управління економікою.

Однак у 1934 р. остаточно проявилася проблема наявності двох управлінських центрів у районі. Значна кількість конфліктів між політвідділами та райкомами партії і райвиконками все більше загострювалися через фактичне двовладдя у районі.

Обласне, республіканське і союзне керівництво вже «втомилося» розглядати скарги місцевих партійно-радянських функціонерів та начальників політвідділів і спостерігати боротьбу за «владну першість» у районах.

Водночас врожаї 1933 та 1934 рр. зумовили певне послаблення голоду і хлібозаготівельної кризи, а, отже, впала кількість звинувачень у приховуванні збіжжя, саботажу хлібозаготівлі, видача хліба на трудовень почала рахуватися кілограмами. Збільшувалася кількість техніки у розпорядженні МТС, з'явилася можливість швидше обробляти колгоспні поля. Але мало змінилися кваліфікація трактористів та механіків, як і у минулі роки відчувався брак запчастин, пального через його перевитрату.

Відбулося розширення кількості районних апаратів ГПУ УСРР, і рівень охоплення агентурною мережею почав зростати. Завершення «чистки партійних лав» 1933 р. та звільнення 18% комуністів із ВКП(б) також посилила, на думку кремлівських очільників, політичну благонадійність місцевого партійно-радянського керівництва. Посади на місцевому рівні почали займати члени партії, які вступили до ВКП(б)–КП(б)У у 1929–1931 рр. Вони були зобов'язані кар'єрним зростом Й. Сталіну і демонстрували готовність виконати будь-які настанови Кремля.

Зважаючи на такий комплекс причин, постановою пленуму ЦК ВКП(б) (25–28 листопада 1934 р.) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні осередки, що підпорядковувалися райкому партії⁴⁷. Колишні заступники начальників політвідділів МТС по ОГПУ стали легальними співробітниками апарату держбезпеки реорганізованого обласного УНКВС.

Таким чином, політвідділи МТС упродовж 1933–1934 рр. стали одним із «надзвичайних» інструментів Й. Сталіна та його оточення для вирішення хлібозаготівельної кризи у СРСР. Він був переконаний у неспроможності керівників УСРР та низових партійно-радянських працівників припинити спротив хлібозаготівлі та вилучити збіжжя, яке у реаліях вже було відсутнє у селянських господарствах.

⁴⁷ О политотделах в сельском хозяйстве // Правда. – 1934. – 29 ноября.

Хоча резолюція січневого 1933 р. пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК про створення політвідділів МТС і радгоспів мала загальносоюзний характер, вона була антиукраїнською за спрямуванням. Оскільки серед різноманіття партій – колишніх опонентів більшовиків – згадувалися лише «есери» та «петлюрівці». Останній термін чітко маркував ставлення Й. Сталіна до України, яку він вважав «ворожою» і «націоналістичною».

Основним завданням політвідділів стало забезпечення виконання хлібозаготівельного плану одного із основних зерносіючих регіонів СРСР. Основними методами стали жорстка кадрова «чистка» низових партійно-радянських органів, колгоспної і сільської адміністрації, колгоспних колективів від політично неблагонадійних осіб, реальних крадіїв, некомпетентних керівників. Водночас звільненню підлягали ті керівники, які приховували збіжжя від хлібозаготівлі, роздали аванси, рятуючи від голодної смерті колгоспників. Їхні дії політвіддільці кваліфікували як «саботаж» і «куркульську контрреволюцію», тому їх звільняли за «політичним формулюванням». Останнє виводило таких осіб на маргінес радянського суспільства. Натомість некомпетентних керівників «без політичного шлейфу» звільняли «як таких, які не справилися із роботою».

Виявленням «антирадянських елементів» та фактів «куркульської діяльності і саботажу» займався один із двох заступників начальника політвідділу МТС по ОГПУ, посада якого була легендована як заступника по загальнопартійній роботі. Його завданням було проведення агентурно-розшукових заходів для виявлення і безпосередньої чистки колгоспів та МТС від політично неблагонадійних осіб. Звітність про кількість «вчищених контрреволюційних елементів» із колгоспів і МТС подавалася у піврічному і річному звіті політвідділу МТС.

Інформуючи про «важку продовольчу ситуацію», політвіддільці не зважали на велику кількість голодних смертей. Масову загибель людей вони вважали наслідком «ледарства», «куркульського керівництва», «діяльності антирадянських елементів», «недбальства» тощо. Прохання продовольчої допомоги для голодуючих пов'язувалося лише із виконанням необхідного об'єму сільськогосподарських робіт.

Стратегічним завданням політвідділів було «розселянювання» українського села, знищення «дрібнобуржуазного способу» виробництва товарної продукції, що не дозволяло вилучати необхідну кількість продовольства і сировини. Політвіддільці повинні були перетворити колгоспи і радгоспи у сільськогосподарські фабрики, а селян у сільськогосподарських робітників. Одним із інструментів їхніх дій було обмеження максимального розміру або вилучення присадибних ділянок у колгоспників і примушення переходу на повне колгоспне грошово-натуральне забезпечення. Такі заходи супроводжувалися масовою агітаційно-пропагандистською кампанією, що мала на меті зміну «селянської дрібнобуржуазної свідомості».

Однак надзвичайні повноваження політвідділів зумовили наявність двох «центрів влади» у районі і спровокували численні конфлікти між начальниками політвідділів та секретарями райкомів партій і головами райвиконкомів. Зважаючи на вдалий врожай, поступове збільшення техніки у МТС і кваліфікованих кадрів, розширення мережі низових апаратів ГПУ УСРР, на листопадовому 1934 р. пленумі ЦК ВКП(б) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні осередки, що підпорядковувалися райкому партії.

Голодомор, перманентні чистки політично неблагонадійних селян і низових партійно-радянських працівників кардинально змінили ситуацію в українському селі, позбавили можливості спротиву державі. У наступних роках терор як засіб державного управління у подальшому видозмінювався через інші методи та інструменти.

REFERENCES

1. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S. et al. (Comps). (2008). *Rozsekrecheni pam'iat': Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bur'ian, L.M. and Rikun, I. E. (Comps.). (2008). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: bibliohrafichnyj pokazhchyk*. Vol. 2. Odesa: Vyd-vo Studiia «Nehotsiant» [in Ukrainian].

3. Danilov, V., Manning, R., Viola, L. (Ed.). (2001). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927–1939: Dokumenty i materialy*. V 5-ti tt. Vol. 3. Konec 1930–1933. Moskva: ROSSPEN, 2001 [in Russian].
4. Hlevnyuk, O.V., Devis, R.U., Kosheleva, L.P., Ris, E.A., Rogovaya, L.A. (Comps.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931-1936 gg.* Moskva: ROSSPEN [in Russian].
5. Holovko, V. (2003). Doslidzhennia Holodomoru ukrains'kymy istorykamy. In Smolij, V. (Ed.). *Holod 1932–1833 rokiv: Prchyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka, 108–132 [in Ukrainian].
6. Krasil'nikov, S.A. (Ed.). (2011). *SHahtinskij process 1928 g.: podgotovka, provedenie, itogi: v 2 kn.* Moskva: ROSSPEN, 2011 [in Russian].
7. Kravchenko, P. (2018). Kerivnyj sklad politviddiliv MTS u Vinnyts'kij oblasti. *Naukovi zapysky [Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubyns'koho]. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. (26), 168–173 [in Ukrainian].
8. Panchenko, P. and Yevtushenko, A. (1982). *Radhospy: shliakh stanovlennia i rozkvitu (1917–1980): (Na materialakh Ukrains'koi RSR)*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
9. Petrenko, V. (2008). *Bil'shovyts'ka vlada ta ukrains'ke selianstvo u 20–30-kh rr. XX st.: prychny, tekhnolohii, naslidky Holodomoru-henotsydu (za materialamy Podillia)*. Vinnytsia: DP «DKF» [in Ukrainian].
10. Romanets', N. (2014). *Represyvna polityka radians'koi vlady v ukrains'komu seli (1925–1939 rr.)*. Kryvyj Rih [in Ukrainian].
11. Vasyli'iev, V. (2014). *Politychne kerivnytstvo URSS i SRSR: dynamika vidnosyn tsentr-subtsentr vlady (1917–1938)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
12. Vasyli'iev, V. and Shapoval, Yu. (Ed.). (2001). *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyj Kavkaz. 1932–1933 rr.* Kyiv: Heneza, 2001 [in Ukrainian].
13. Vasyli'iev, V. and Viola, L. (1997). *Kolektyvizatsiia i selians'kyj opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.)*. Vinnytsia: Lohos [in Ukrainian].
14. Zelenin, I.E. (2006). *Stalinskaya «revolyuciya sverhu» posle «velikogo pereloma». 1930–1939: politika osushchestvleniya, rezul'taty*. Moskva: Nauka [in Russian].

Podkur R. The MTS' political departments as an instrument of state terror in the period of Holodomor (on the example of Vinnytsia region)

The purpose of the article is to study the role of the MTS' (machine tractor stations) political departments of in Vinnytsia region as the extraordinary administration that monitored the process of agricultural production to ensure the implementation of the grain procurement plan.

The methodology of research is based on the principles of historicism, scientificity, comprehensiveness. An anthropological approach was also used, taking into account the need to study the motives of the heads of the MTS' political departments. Besides, problematic, chronological and historical methods were used to achieve the goal of this research.

Conclusions. During 1933–1934, the MTS' political departments became one of the «extraordinary» instruments of Stalin and his entourage to overcome the grain procurement crisis in the USSR. He was convinced of the inability of the leaders of the Ukrainian SSR and the employees of local Soviets and the party committees to stop the peasant resistance to grain procurement and to confiscate grain. In reality, there was no grain in the peasant farms.

Although the plenum resolution of the Central Committee of the CPSU(b) and the Central Control Commission on the establishment of MTS' political departments and state farms in January 1933 was the all-Union decision, it had anti-Ukrainian nature. Only socialist-revolutionaries and «Petliurists» were mentioned as former opponents of the Bolsheviks in this resolution. This was evidence of Stalin's attitude towards Ukraine, which he considered «hostile» and «nationalist».

The main methods of political departments were the harsh personnel «cleansings» which were directed against employees of local Soviets and the party committees, the collective farms (known as kolkhoz) and village administrations. It was declared that those «cleansings» targeted politically unreliable persons, thieves as well as incompetent leaders. At the same time, those local leaders who hid grain and distributed advances to save collective farmers from starvation were subject to dismissal. Their actions were described by employees of political departments as «sabotage» and «counter-revolution of the kurkuls», so «political claims» were the reason for their dismissal. Instead, incompetent leaders got fired for being a poor fit for the job, but political accusations were not made.

One of the two deputy heads of the MTS' political department in OGPU was involved in identifying «anti-Soviet elements» and facts of «kurkul activity and sabotage». In reality, OGPU undercover agent took up this job position. The main task of this deputy head was to carry out intelligence activities to identify politically unreliable persons in the collective farms and MTS and hold «cleansings». Ukrainian peasants were viewed by Stalin's appointees as a hostile but necessary resource for the implementation of Stalin's political and economic course.

The political departments didn't take into account a large number of starvation deaths while informing about the «hard food situation». They considered that the mass death of people was the result of «laziness», «kurkul management», «activities of anti-Soviet elements», «negligence» and so on. If they asked for food aid for the starving, it was only for the sake of fulfilling the plan of necessary agricultural work.

The strategic task of the political departments was to destroy the petty-bourgeois mode of goods production as the existence of these farms did not allow the confiscations of the necessary amount of food and raw materials. The political departments had to convert collective and state farms into agricultural factories, and peasants into agricultural workers.

However, the extraordinary powers of the political departments led to the existence of two «centers of power» in the local districts. It was a reason for numerous conflicts between heads of political departments and secretaries of district party committees and chairmen of district executive committees. Due to the good harvest, the gradual increase in the number of equipment in the MTS and qualified personnel, the expansion of the network of local GPU apparatus in the USSR, political departments of MTS were reorganized into the regular party cells at the Central Committee plenum of the CPSU(b) in November 1934.

Key words: Holodomor, genocide, the machine tractor stations (MTS), the MTS' political department, state terror.